

Justyna Olędzka

Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Warszawa, Polska

Etnopolityka a bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego

Abstrakt

Celem artykułu jest umiejscowienie etnopolityki w obszarze badań nad bezpieczeństwem oraz identyfikacja zagrożeń bezpieczeństwa etnopolitycznego na obszarze poradzieckim. Na podstawie analizy danych dotyczących bezpieczeństwa tego regionu, skonstruowany został katalog zagrożeń etnopolitycznych, które mają wpływ na zwiększanie deficytu bezpieczeństwa zarówno w systemach bezpieczeństwa narodowego, jak i międzynarodowego w przestrzeni poradzieckiej.

Słowa kluczowe: *bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego, bezpieczeństwo etnopolityczne, etnopolityka, zagrożenia bezpieczeństwa*

Ethnopolitics and the Security of the Post-Soviet Area

Abstract

The aim of the article is the location of ethnopolitics in the area of security research and identification of threats to ethno-political security in the post-Soviet area. Based on the analysis of data on the security of the region, a catalog of ethno-political threats was constructed, which have an impact on increasing the security deficit in both national and international security systems in the post-Soviet space.

Keywords: *security of the post-Soviet Area, ethno-political security, ethnopolitics, security threats*

Wstęp

Zmiany zachodzące w dobie intensywnych przemian środowiska międzynarodowego, zmuszają badaczy do stosowania interdyscyplinarnego podejścia w naukach społecznych. Przykładem zastosowania takiego rozwiązania jest zdefiniowanie części wspólnej zbioru nauk o bezpieczeństwie i politologii, którą stanowi obszar bezpieczeństwa etnopolitycznego, określane również w literaturze przedmiotu jako etnopolityczne aspekty bezpieczeństwa czy bezpieczeństwo w sferze etnicznej. Współcześnie mamy więc do czynienia z intensyfikacją elementu etnopolitycznego w dyskusji nad wieloaspektowością bezpieczeństwa (*Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe na progu XX wieku* 1997).

Głównym czynnikiem wpływającym na wzrost roli komponentu etnicznego w naukach o bezpieczeństwie jest fakt, iż coraz większe wyzwanie stanowi zapewnienie bezpieczeństwa zarówno państw, jak i systemu międzynarodowego (Honczarenko 2004, ss. 48-49). Powodem tych zmian jest znaczące zwiększenie liczby zagrożeń bezpieczeństwa oraz zmiana ich natężenia i zasięgu. Korekty następują jednak również w zakresie jakości zagrożeń, transformują one, zmieniają swój charakter i strukturę. Przeobrażenie podstawowych fundamentów bezpieczeństwa wymusza uaktualnianie i uzupełnianie modelu bezpieczeństwa państwa oraz bezpieczeństwa stosunków międzynarodowych. Zaobserwować można także wzrost roli zagrożeń wewnętrznych w strukturze deficytu bezpieczeństwa państwa i całego systemu międzynarodowego a wśród zagrożeń tego typu kluczowe znaczenie mają problemy o charakterze etnopolitycznym i konfesyjnym, zwłaszcza że aktualnie obserwujemy dynamiczne zmiany charakteru procesów etnopolitycznych.

Zjawiskiem wynikającym z wielopłaszczyznowości problematyki badań nad bezpieczeństwem jest zatarcie granic między bezpieczeństwem wewnętrznym i zewnętrznym państwa. Głównymi przyczynami tego zjawiska są:

- globalizacja zagrożeń bezpieczeństwa;
- regionalizacja zagrożeń bezpieczeństwa;
- internacjonalizacja zagrożeń bezpieczeństwa.

Wszystkie powyższe tendencje są szczególnie intensywne w obszarze badań nad bezpieczeństwem etnopolitycznym.

Złożony charakter bezpieczeństwa determinuje fakt, że pojęcie bezpieczeństwa ewoluje i rozszerza swój zakres. Dotychczasowy stan badań nad bezpieczeństwem umożliwia przedstawienie całego katalogu definicji bezpieczeństwa państwa, bezpieczeństwa narodowego i bezpieczeństwa międzynarodowego (Stańczyk 1996, ss. 15-16). Wszystkie te definicje można podzielić na dwa podstawowe typy: definicje negatywne, które określają bezpieczeństwo jako brak (niewystępowanie) zagrożeń dla danego podmiotu czy systemu oraz definicje pozytywne, w których bezpieczeństwo jest kreatywnym działaniem, mającym na celu przeciwstawienie się różnego typu zagrożeniom (Zięba 2008, s. 15). Definicje negatywne opisują stan danego podmiotu czy systemu, zaś pozytywne akcentują procesualność zjawiska bezpieczeństwa (Żukowska 2006, s. 22). Stałym elementem definicji zjawiska bezpieczeństwa, niezależnie od kontekstu w jakim je opisujemy, jest jego wymiar podstawowy i egzystencjalny (Kuźniar 2001, ss. 13-14). To pierwotna, żywotna potrzeba, umożliwiająca istnienie, przetrwanie, funkcjonowanie, zaspokajanie potrzeb i rozwój struktur organizacyjnych oraz grup społecznych (państw, narodów) (Malendowski 2004). Podstawową formą zabezpieczenia tej potrzeby jest stworzenie i utrzymywanie optymalnych warunków, które pozwalają na funkcjonowanie państwa, społeczeństwa i jednostki.

Szczególnym rodzajem bezpieczeństwa jest bezpieczeństwo narodowe, definiowane jako zdolność państwa do zabezpieczenia własnych interesów, aspiracji i potrzeb oraz posiadanie umiejętności ochrony przez wewnętrznymi i zewnętrznymi zagrożeniami bezpieczeństwa (Szpakowa 2009, s. 12). Na potrzeby tego tekstu przyjęto, że bezpieczeństwo narodowe jest wielopoziomowym, funkcjonalnym systemem, determinującym sposoby, formy i instrumenty realizacji potrzeby zapewnienia bezpieczeństwa. W jego obrębie nieustannie zachodzą procesy konfrontacji interesów państwa i zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych. Bezpieczeństwo jest więc rzeczywistą zdolnością państwa do bycia wolnym od zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych oraz posiadaniem umiejętności radzenia sobie występującymi zagrożeniami. W celu zapewnienia bezpieczeństwa narodowego, państwo prowadzi politykę bezpieczeństwa, na którą składa się cały zestaw czynników, umożliwiających obronę przed zagrożeniami wewnętrznymi i zewnętrznymi (Zięba 2006, ss. 935-953). Bezpieczeństwo narodowe ma charakter strukturalny i składają się na nie m.in. sektor ekonomiczny, polityczny, społeczny, wojskowy, informacyjny, itd.

Zagrożenia bezpieczeństwa obszaru poradzieckiego

Transformacja systemu międzynarodowego sprawiła, że bezpieczeństwo narodowej jest nierozzerwalnie sprzężone z wielowymiarowym pojęciem bezpieczeństwa międzynarodowego, które jest pojęciem szerszym znaczeniowo (Zięba 2008, s. 16). Bezpieczeństwo międzynarodowe jest obszarem, w którym oddziałują szczególne uwarunkowania, normy, zasady oraz mechanizmy, umożliwia ono realizację pierwotnych potrzeb egzystencjalnym uczestników systemu międzynarodowego oraz zapewnia im swobodnym rozwój i realizację interesów.

Zdaniem Ryszarda Zięby bezpieczeństwo międzynarodowe rozpatrywać można w trzech płaszczyznach:

- podmiotowej, obejmującej bezpieczeństwo uczestników stosunków międzynarodowych (np. państw, narodów);
- przedmiotowej, zawierającej środki i sposoby budowania bezpieczeństwa podmiotów stosunków międzynarodowych (np. bezpieczeństwo polityczne, społeczne, ekonomiczne, ekologiczne, militarne, kulturowe) (porównaj z: Zając 2004, ss. 229-237);
- funkcjonalnej, podkreślającej procesualność bezpieczeństwa międzynarodowego, oznaczającej dynamikę i transformację aspektów bezpieczeństwa uczestników stosunków międzynarodowych (Zięba 2006, s. 940).

Bezpieczeństwo międzynarodowe można identyfikować na poziomie lokalnym, subregionalnym, regionalnym oraz globalnym. W przypadku obszaru poradzieckiego mamy do czynienia z 4 subregionami, cechującymi się odmiennymi paradygmatami bezpieczeństwa:

- państwami nadbałtyckimi (Litwa, Łotwa, Estonia);
- Kaukazem (Armenia, Azerbejdżan, Gruzja);
- Europą Wschodnią (Białoruś, Ukraina, Mołdawia);
- Azją Centralną (Kazachstan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kirgistan).

W każdym z tych subregionów bezpieczeństwo etnopolityczne odgrywa kluczową rolę, a więc decyduje o tworzeniu regionalnych procesów bezpieczeństwa na obszarze poradzieckim. Etnopolityczne bezpieczeństwo regionalne i subregionalne (podobnie jak regionalne i subregionalne bezpieczeństwo gospodarcze, społeczne, itd.) jest koherent-

nym elementem bezpieczeństwa narodowego państw tego obszaru. Bezpieczeństwo subregionalne i regionalne jest więc stanem, w którym w danym regionie nie występują zagrożenia wewnętrzne i zewnętrzne (według definicji negatywnej) oraz działaniem mającym na celu minimalizację lub neutralizację różnego typu zagrożeń (definicja procesualna).

Zagrożenia bezpieczeństwa powstają wówczas, gdy dochodzi do istnienia konfrontacyjnych interesów. Ich kolizja powoduje, że powstaje zbiór warunków i czynników, które stanowią zagrożenie interesów państwa lub regionu. Szczególnym rodzajem zagrożeń jest katalog czynników wewnętrznych i zewnętrznych, których źródło leży w procesach etnopolitycznych. Należy również dodać, że wiele ze współczesnych zagrożeń ma charakter mieszany i nabiera charakteru transgranicznego. Zagrożenia bezpieczeństwa mogą ulegać kumulacji zarówno jakościowej (łączeniu podlegają różne rodzaje zagrożeń) oraz ilościowej (występowanie licznych przypadków zagrożenia jednego typu na określonym terytorium). Zagrożenia o charakterze etnopolitycznym należą również do zagrożeń typu asymetrycznego, cechuje je także zdolność do transformacji i dynamizacji.

Bezpieczeństwo etnopolityczne

Jednym z wymiarów bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego jest bezpieczeństwo etnopolityczne, a specyfika wyzwań współczesnego świata sprawia, że jest to kluczowy czynnik dla całego systemu bezpieczeństwa narodowego państw. Aktualnie, zaobserwować można awans tego aspektu bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego, potwierdzony również przez szersze ujmowanie tej problematyki w formalnych strategiach i doktrynach bezpieczeństwa narodowego poszczególnych państw.

Problem ten analizować można w skali:

- mikroobszaru, obejmującej etnopolityczny wymiar bezpieczeństwa narodowego;
- mezoobszaru, oznaczającej etnopolityczny kontekst bezpieczeństwa regionalnego i subregionalnego;
- makroobszaru, czyli globalnego wymiaru bezpieczeństwa etnopolitycznego.

Definiując bezpieczeństwo etnopolityczne określamy złożony system środków stosowanych przez państwo, umożliwiających zapobieganie konfliktom oraz ich rozwiązywa-

nie. Państwo podejmuje działania profilaktyczne i naprawcze w sytuacji konfliktów różnego typu: społecznych, etnicznych, politycznych czy konfesyjnych. Bezpieczeństwo etnopolityczne jest więc pojęciem szerszym niż polityka etniczna (regulująca wyłącznie procesy etniczne), bowiem jego celem jest realizacja interesów ze sfery etnopolitycznej nie tylko w obrębie jednego państwa, ale również w stosunkach międzynarodowych. Bezpieczeństwo etnopolityczne jest więc elementem całego systemu bezpieczeństwa państwa i bezpieczeństwa międzynarodowego (Lizak 1997, ss. 116-129).

Zapewnienie bezpieczeństwa etnopolitycznego jest skutkiem przyjętej przez państwo lub państwa optymalizacji metod i form współpracy m.in. między grupami społecznymi, mającej na celu zwiększenie zdolności adaptacyjnej grup społecznych (w tym etnicznych) do zmian społeczno-gospodarczych i politycznych. Jest to również pochodną zwiększenia wydajności pracy instytucji państwa oraz struktur międzynarodowych, które w swoim zakresie działania mają walkę z zagrożeniami bezpieczeństwa etnopolitycznego.

Oczywiście, im bardziej skomplikowane są stosunki między etniczne, tym szerszy katalog wewnętrznych i zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa międzynarodowego. Bezpośrednimi źródłami głównych problemów sfery bezpieczeństwa etnopolitycznego są zagrożenia bezpieczeństwa, definiowane jako zjawiska powodujące obawy, lęk czy zaniepokojenie. Źródłem zagrożeń są przede wszystkim współczesne konflikty etniczne, negatywne skutki długotrwałych kryzysów o charakterze politycznym, społecznym, gospodarczym i geopolitycznym.

Do pośrednich przyczyn zwiększenia deficytu obszaru bezpieczeństwa etnopolitycznego należą: nadmierne zróżnicowanie etniczne, demograficzne, społeczne i ekonomiczne w ramach państw oraz dysproporcje w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego państw subregionu. Inicjują one również takie zjawiska, jak intensyfikacja kryminalizacji społeczeństw (zwłaszcza w zakresie wzrostu korupcjogenności, dynamizacji zjawisk terroryzmu i ekstremizmu, zwiększonej aktywności międzynarodowej przestępczości zorganizowanej).

Duża dynamika systemów politycznych i stosunków międzynarodowych powoduje, że wzrasta poziom trudności adaptacyjnych przede wszystkim grup etnicznych wobec nowych warunków funkcjonowania. Znaczące, że nierzadko grupy te powstają wskutek wydarzeń traumatycznych, takich jak rozdzielanie narodów, uchodźctwo, deportacje. To wówczas, w wyniku zjawisk etnopolitycznych i braku wystarczającej ochrony prawnej

mniejszości narodowych, dochodzi do etniczacji elit politycznych, instrumentalizacja diaspor oraz różnych form dyskryminacji obywateli, w tym: ograniczeń w rozwoju kultury, języka, tradycji i zwyczajów, przejawów następstwa etnicznego i stosowania instrumentarium miękkich czystek etnicznych (Wolff, Weller 2008, ss. 9-10).

Elementy wpływające na bezpieczeństwo etnopolityczne państw obszaru poradzieckiego

W roku 1991 państwa powstałe po upadku ZSRR rozpoczęły procesy kompleksowych reform politycznych, społecznych i gospodarczych. W ramach transformacji ustrojowej powstały systemy polityczne w pełni suwerennych organizmów państwowych. Obszar poradziecki tworzyły nowe podmioty stosunków międzynarodowych, które mimo wspólnej przeszłości, znacząco różniły się między sobą wielkością terytorium, potencjałem ludnościowym, stanem gospodarki i stopniem przygotowania społeczeństwa do nadchodzących, wielkich zmian (Tereshina 2012, ss. 23-25).

Dla bezpieczeństwa etnopolitycznego obszaru poradzieckiego ważne są specyficzne determinanty, stanowiące kompilację czynników cywilizacyjno-kulturowych, historycznych, społeczno-politycznych i gospodarczych. Właściwie w żadnym z państw powstałych po upadku imperium radzieckiego nie wdrożono z pełnym sukcesem demokratycznego modelu wielokulturowości. Dodatkowo, w całym regionie obecny jest wysoki poziom zewnętrznej i wewnętrznej migracji, kumulującej różnorodność etniczną, wpływającej na zwiększenie gęstości zaludnienia państw, ale również utrudniającej monitoring zagrożeń bezpieczeństwa etnopolitycznego (Teres 2004, ss. 48-49). Internacjonalizacja zagrożeń bezpieczeństwa jest procesem szczególnie zintensyfikowanym w subregionie Azji Centralnej.

Na podstawie szerokiej analizy powyższych determinantów zidentyfikować można najpoważniejsze zagrożenia bezpieczeństwa etnopolitycznego obecne w poszczególnych państwach tego obszaru (wykazują one również tendencje transgraniczne i deterytorializacyjne) (Raś, Włodkowska 2008, s. 360). Wiele zagrożeń etnopolitycznych jest bezpośrednią konsekwencją procesów przebudzenia etnicznego o charakterze konfrontacyjnym oraz redukcjonizmu wieloetniczności w polityce wewnętrznej państw w których istnieje wysoka intensywność napięć między narodami tytularnymi i nietytularnymi (Romanova, Topchiyev 2012, ss. 116-117).

Struktura etniczna i wyznaniowa stanowi wówczas zagrożenie etnopolityczne. Są także sytuacje, gdy to zbyt mały udział narodu tytularnego w strukturze etnicznej państwa rodzi konflikty (Baluk 2004, s. 377). Należy jednak zaznaczyć, że w praktyce politycznej identyfikowano również zagrożenia symulujące konflikty między grupami etnicznymi. W swej pierwotnej wersji nie mają one jednak charakteru ani konfliktów o terytorium ani podłoża społeczno-politycznego, etnicznego czy religijnego. Są one wyłącznie instrumentem legitymizacji władzy politycznej i systemu politycznego państw regionu lub narzędziem walki elit etnicznych o dostęp do kluczowych stanowisk w kraju, zasobów, finansów, dystrybucji własności.

Zarządzanie niestabilnością odbywa się wówczas przez intensyfikację napięć uzyskiwaną poprzez wdrażanie zmian w obrębie struktury etnicznej państw (ze szczególnym uwzględnieniem wysiedleń i przesiedleń), przymusowych asymilacji etnicznych, autoryzowania przez państwo podlegania do nienawiści etnicznej, przejawów separatyzmu etnicznego, fanatyzmu religijnego i ekstremizmu. Osłabianie nadzoru państwa i braki w obszarze regulacji prawnych (celowe lub niecelowe) zwiększają ryzyko występowania zagrożeń etnopolitycznych.

Dodatkowym zagrożeniem jest utrzymywanie celowej stagnacji w wypracowywaniu mechanizmów prawnych umożliwiających zapobieganie zagrożeniom etnopolitycznym, zwłaszcza przez kontrolowanie i rozwiązywanie konfliktów etnopolitycznych (Allakhaverdiev 2007, ss. 39-53). Można uznać, że zgodnie z przyjętymi definicjami bezpieczeństwa, państwo działa wówczas wbrew własnym interesom w dziedzinie bezpieczeństwa narodowego (Usow 2004, s. 249). Jest to cecha charakterystyczna reżimów niedemokratycznych, w których bezpieczeństwo państwa podporządkowane jest wyłącznie utrzymaniu pozycji reżimu politycznego.

Zakończenie

Ze względu na specyfikę bezpieczeństwa etnopolitycznego do jego zabezpieczenia służy kompilacja środków politycznych, ekonomicznych, naukowych, kulturowych i ideologicznych. Państwo oraz organizacje aktywne w stosunkach międzynarodowych podejmują działania:

- w sferze mechanizmów formalno- prawnych,
- obejmujące zmiany w prawodawstwie,

- przekształcania sfery instytucjonalnej,
- opracowania i popularyzacji programów edukacyjnych,
- projektowania sfery komunikacji, w której następuje obniżająca temperaturę sporu wymiana informacji (szczególną rolę pełnią media),
- popularyzacji komunikacji między elitami intelektualnymi i kulturalnymi poszczególnym grup etnicznych.

Analiza katalogu zagrożeń bezpieczeństwa etnopolitycznego na obszarze poradzieckim dowodzi, że najskuteczniejszym sposobem na minimalizację ryzyka ich wystąpienia są działania prewencyjne podejmowane pod auspicjami państw. Kluczowe jest też wykrywanie zagrożeń na możliwie najwcześniejszym etapie ich istnienia. Wczesne reagowanie jest równie ważne, co właściwa i aktualizowana klasyfikacja zagrożeń bezpieczeństwa etnopolitycznego. Mapowanie (lokalizacja zagrożeń), szacowanie stopnia zaawansowania zagrożenia, ocena ich genezy i charakteru pozwalają na opracowanie strategii działania wobec wyzwań, wyboru najskuteczniejszych metod i środków ich neutralizacji.

Na podstawie wcześniejszych doświadczeń opracowywane są również scenariusze negocjacyjne umożliwiające przeciwdziałanie zagrożeniom bezpieczeństwa etnopolitycznego. Ich właściwe przygotowanie jest możliwe wyłącznie po utworzeniu wiarygodnej bazy informacji na temat zagrożeń oraz po wykorzystaniu odpowiednio przetworzonych informacji na ich temat. Istnienie świadomości zagrożeń bezpieczeństwa etnopolitycznego jest w dużej mierze pochodną sposobu ich percepcji przez instytucje państwa. Niestety w przypadku obszaru poradzieckiego nie zawsze ich ocena jest racjonalna a oszacowanie potencjału właściwe. Błędy w diagnozie, zwłaszcza niedoszacowanie skali i natężenia zagrożeń etnopolitycznych może osłabiać mechanizmy obronne państw oraz powodować opóźnienia reakcji instytucjonalnych i prawnych społeczności międzynarodowej.

References

- Allakhverdiev K. (2007), *Ethnopolitical dimension of national security and globalization challenges*, „The Caucasus & Globalization”, No. 5, Vol. 1
- Baluk W. (2004), *Znaczenie Kazachstanu w regionie Azji Środkowej*, (w:) *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, (red.) Mojsiewicz Cz., Wrocław: Agencja Wydawniczo-Reklamowa ATLA 2

- Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe na progu XX wieku* (1997), (red.) Bobrow E., Haliżak E., Zięba R., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
- Honczarenko I. (2004), *Uśpione konflikty na obszarze poradzieckim jako zagrożenie bezpieczeństwa europejskiego: znaczenie organizacji międzynarodowych w ich zapobieganiu*, (w:) *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, Mojsiewicz Cz. (red.), Wrocław: Agencja Wydawniczo-Reklamowa ATLA 2
- Kuźniar R. (2001), *Polska polityka bezpieczeństwa 1989- 2000*, Warszawa: Scholar
- Lizak W. (1997), *Wpływ czynnika etnicznego na bezpieczeństwo międzynarodowe*, (w:) *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe na progu XX wieku*, (red.) Bobrow E., Haliżak E., Zięba R., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
- Malendowski W. (2004), *Bezpieczeństwo*, (w:) *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, (red.) Mojsiewicz Cz., Wrocław: Agencja Wydawniczo-Reklamowa ATLA 2
- Matis J. (2008) *Socjalno-pedagogiczne aspekty przygotowania bezpieczeństwa menedżera*, „Securitologia” nr 7
- Raś M., Włodkowska A. (2008), *Bezpieczeństwo obszaru WNP*, (w:) *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, (red.) Zięba R., Warszawa: WAiP
- Romanova A.P., Topchiyev M.S. (2012), *Etnopoliticheskayaia konfessional'naya bezopasnost' Yuga Rossii: ugrozy i riski*, „Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skiy zhurnal” nr 5
- Staćzyk J. (1996), *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN
- Szpakowa M. (2009), *Problemy transformacji systemów politycznych państw poradzieckich*, (w:) *Polityka bezpieczeństwa narodowego państw obszaru WNP. Wybrane problemy*, (red.) Baluk W., Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek
- Teres N. (2004), *Etnopolityka jako element bezpieczeństwa narodowego państw WNP*, (w:) *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, (red.) Cz. Mojsiewicz, Wrocław: Agencja Wydawniczo-Reklamowa ATLA 2
- Tereshina Y.A. (2012), *Problemy bezopasnosti v vostochno-yevropejskikh gosudarstvakh postsovetskogo prostranstva*, „PolitBook” nr 3
- Usow P. (2004), *Białoruski reżym neoantorytarny a problemy bezpieczeństwa*, (w:) *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, (red.) Mojsiewicz Cz., Wrocław: Agencja Wydawniczo-Reklamowa ATLA 2
- Weller M., Wolff S. (2008), *Institutions for the Management of Ethnopolitical Conflict in Central and Eastern Europe*, Strasburg: Council of Europe Publishing
- Zajac J. (2004), *Środki bezpieczeństwa państwa*, (w:) *Bezpieczeństwo i prawa człowieka i teoretyczne aspekty bezpieczeństwa i praw człowieka, cz. I*, (red.) Ożóg-Radew M., Rosa R., Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej
- Zięba R. (2006), *Teoria ogólna bezpieczeństwa państwa w stosunkach międzynarodowych*, (w:) *Stosunki międzynarodowe w XXI wieku*, (red.) Haliżak E. i in., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR

- Zięba R. (2008), *Wprowadzenie. Poziimnowojenny paradygmat bezpieczeństwa narodowego*, (w:) *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, (red.) Zięba R., Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne
- Żukowska K. (2006), *Pojęcie bezpieczeństwa i jego ewolucja*, (w:) *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Teoria i praktyka*, (red.) Żukowska K., Grącik M., Warszawa: Szkoła Główna Handlowa